

Ольга Циганок

ПРО ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНІХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИК

Розглянуто можливі напрямки дослідження давніх українських поетик. Визначено такі першочергові завдання: докладний науковий опис і систематизація всіх поетик, які зберігаються в українських бібліотеках; наукові видання (фотокопія, переклад, коментар) окремих поетик (рекомендуються насамперед єзуїтська поетика “Leo Roxolanus...” [Роксоланський лев] (1693) та поетика “Praeserta...” [Настанови] Григорія Кониського (1746)); наукове видання збірки цитат (флорилегії); дослідження історичної теології; вивчення прикладів із поетик як взірців жанру чи жанрового різновиду.

Ключові слова: поетики, науковий опис, переклад, теологія.

Значення шкільних поетик XVII-XVIII ст. для розвою давньої української літератури важко переоцінити. Попри прикладні, навчальні функції, це одне з основних джерел наших знань про тогочасну теорію літератури, зокрема, її шкільної, “польсько-латинської” гілки. Київські трактати словесності відіграли значну роль у переході частини української культури в річище західної, “латинської” освіченості й частково відобразили в собі цей перехід. Крім виховання моралі та підготовки до вивчення теології, вони готували до участі в політичному і культурному житті Речі Посполитої, Гетьманщини, Російської імперії.

Поетики привертали увагу багатьох дослідників, однак переважно у зв'язку з іншими літературознавчими проблемами. Попри спеціальні праці Миколи Петрова, Григорія Сивоконя, Віталія Маслюка, текстологічна робота, їхнє системне, ґрунтовне вивчення, за словами Ришарда Лужного, уважне прочитання [14, с. 7] – справа майбутнього. Григорій Сивокінь називає давні українські поетики чи не найменш вивченим явищем в історії тодішньої української літератури” [8, с. 38]. Дослідник відзначає, що “ґрунтовне дослідження давніх українських поетик не тільки край потрібне, а й широке та трудомістке завдання, виконати яке можна при певному спланованому підході до нього” [8, с. 59]. Учений вказує на потребу вирішення трьох кіл питань: 1) визначення змісту й обсягу теоретичного матеріалу, вміщеного давніми поетиками; 2) дослідження, так би мовити, перелому теорії поезії в українській літературній практиці XVII-XVIII ст.; 3) вивчення джерел і походження українських поетик та їхніх впливів на пізнішу поетику [8, с. 59-60]. Як зазначає Григорій Сивокінь, “тут потрібні ще й велика текстуально-порівняльна робота над самими поетиками, аналіз їхнього змісту й будови і, головне, дослідження долі поетик на українському літературному ґрунті, тобто врахування трансформації теоретичних правил в наших курсах, а також впливу цих курсів на розвиток літератури” [8, с. 31].

Дмитро Наливайко також визначив коло актуальних та ще й досі не з'ясованих проблем. Це питання про генезу та структуру поетик і риторик, про викладене в них учення про жанри і стилі, заплутане впродовж останніх десятиріччя їхньої типології та співвідношень із фундаментальними естетико-художніми системами того часу – Ренесансом, бароко і класицизмом, проблема їхньої ролі та значення в літературному процесі, зокрема, в трансформації жанрово-стильової системи української літератури [4, с. 227].

Завдання цієї публікації – окреслити можливі напрямки дослідження давніх українських поетик у короткостроковій перспективі.

1. Докладний науковий опис усіх поетик, що зберігаються в українських книгосховищах.

Поетики Києво-Могилянської академії разом з іншими київськими рукописами вперше описав, увів у науковий обіг і осмислив Микола Петров [5; 6]. Значення праць цього “короля київських архівів” важко переоцінити. Однак найсумлінніший дослідник не застрахований від неточностей. До того ж деякі з рукописів за майже півтори століття з часу появи праці Миколи Петрова загинули, загубилися або, навпаки, віднайшлися. Сучасного опису курсів поетики, що зберігаються в Україні, немає. Реєстр виявлених на сьогодні рукописів, наведений у бібліографії монографії Віталія Маслюка “Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні” [4], не вичерпний, як вважає Дмитро Наливайко [4, с. 223], до того ж хвибує на неточності в назвах, датуванні тощо.

Близько тридцяти курсів дослідники відносять до Києво-Могилянської академії, хоч належність деяких із ранніх поетик до цього навчального закладу під питанням. Наприклад, з “могилянського” періоду в копії пізнішого часу до наших днів частково дійшов курс поетики “Liber artis poëticae ...” [Книга поетичного мистецтва ...] (1637). Обґрунтовані сумніви в

належності цього трактату до Києво-Могилянської академії висловив ще в 1931 р. В. Резанов. У курсі 1637 р. нашу увагу привернув приклад створення анаграми з висловлювання “Robertus Bellarmin ex Societate Jesu” [Роберт Беллармін, єзуїт] [2]. Важко собі уявити, що за часів активної конфронтації в Києві між католиками і православними, звинувачень останніх у копіюванні єзуїтської навчальної моделі, в поезиці Києво-Могилянської академії не знайшлося б більш нейтрального прикладу, крім єзуїтського. Належність до курсів Києво-Могилянської академії трактату “Poëticarum institutionum breve compendium” [Короткий посібник з поезики], датованого дослідниками 1671 р., також під питанням. Цей коротенький курс (19 аркушів) знаходиться в рукописній збірці, яку скомпонував якийсь Philippus Iwanowicz [Пилип (Філіп?) Іванович] у Вільні впродовж 1682 р. [15, арк. 8 (зв.)] і яку в наступні роки доповнював новими матеріалами. Тут вірш, написаний 1671 р. у Львові [15, арк. 23], поряд знаходимо виписки з риторики отця-єзуїта Міхала Радава [15, арк. 72 (зв.) –156], промови, написані Пилипом (Філіпом?) Івановичем та виголошені у Вільні у 1681-1682 рр., вітальні промови смоленському митрополитові Симеону та чернігівському архімандритові Йоаннікію Галятовському, датовані січнем і березнем 1685 р. [15, арк. 183 (зв.)], тощо. Григорій Сивокінь вважає, що Микола Петров припустився помилки, датуючи курс 1671 роком, бо на арк. 20 (зв.) та 21 наводяться й інші дати: від 1671 до 1677 років [8, с. 66]. На нашу думку, Микола Петров у цьому аспекті мав рацію, бо, крім датування 1671 роком львівського вірша, вірців “carmen arithmeticum” [арифметичного вірша], у яких зашифровано 1671 р., три, вірців, у яких зашифровані інші роки – по одному, і йдуть вони по порядку. Можливо, у поезиці показано, що можна виразити через цифри і наступні роки за 1671 р.. Потрібні подальші дослідження, але дуже велика ймовірність того, що датування правильне. Інше питання – швидше за все, маємо справу з курсом єзуїтської колегії. На це вказує відсутність титульної сторінки, що характерно для курсів Києво-Могилянської академії, малий обсяг (учням єзуїтських колегіумів більше, ніж православним, були доступні друковані видання праць отців-єзуїтів), тому потреби в повних рукописних курсах не було. Ришард Лужний вважає, що цей рукопис упродовж років був підручником у Києві, доповнюючись новими матеріалами [14, с. 32].

Щодо поезики 1671 р., постає ще одне питання – її обсяг. Віталій Маслюк вказує арк. 14–33, однак уже на арк. 23 натрапляємо на “Institutiones de epigrammate excerptae ex poesi reverendi professoris Modzielewski” [Настанови про епіграми, почерпнуті із поетичного мистецтва шановного викладача Модзелевського]. Тут ідеться про епіграму, її особливості, зокрема “acumen” [дотеп] – питання, які вже розглядалися раніше (арк. 16 (зв.)). Таким чином, маємо справу з фрагментом іншого трактату. Далі, очевидно, помилки переписувача, бо підрозділи називаються не “institutio” [настанова], як раніше, а “instructio” [вказівка] – про оди, про елегію [15, арк. 29 – 29 (зв.)]. На арк. 30 (зв.) бачимо початок іншого трактату, знову без назви, перша глава якого (caput primum) називається “De natura arithmeticae et eius partibus” [Про природу арифметики і її частини] [15].

У поезиках 1637 та 1671? рр. не натрапляємо на жодні пов’язання з Україною – чи то конкретні вказівки, чи місцеві реалії, чи приклади “слов’янської” мовою. Разом з тим, деякі, без сумніву, “київські” поезики вченими ігноруються. До прикладу, про поезику “Арктос” (1705), де у повній назві фігурує “Могило-Мазепіанський Парнас” і вказівка, що написана вона для православного студентства [10], не згадують ні Ришард Лужний, ні Віталій Маслюк, бо Микола Петров у своєму описі київських рукописів помилково відніс її до риторик.

Навіть з поезиками, належність яких до Києво-Могилянської академії не викликає сумніву, чимало нез’ясованих проблем. Зокрема – датування. Наприклад, автор поезики “Camoena in Parnasso” у повній назві, зашифрувавши церковними літерами, вказує як рік її написання 1686 (CoeLitVs orbi astra eX qVo SeVit gaVDIa Musa). З другого боку, в самому тексті читаємо згадку про “annum praeteritum nempe 1688” [минулий рік, а саме 1688] [11, арк. 108 (зв.)].

Ці та інші зауваги показують, що сучасний науковий опис поетик таки необхідний. Він якраз сприятиме вирішенню таких та інших дискусійних моментів історико-літературного характеру.

У київських книгозбірнях зберігаються також рукописи поетик і риторик середини XVII – другої половини XVIII століття, привезені в Києво-Могилянську академію з інших навчальних закладів – Кракова, Перемишля, Несвіжа, Ряшева, Бреста, Любліна, Ченстохови, Вареза, Холма, Свеняви, Ярослава, Вільна, Кам’янця, Львова, Луцька, Кременця, Чернігова, Харкова, Москви, Смоленська, Білгорода, Пскова, Суздаль, Брунсберга та ін. Це курси навчальних закладів різної конфесійної спрямованості (православних, єзуїтських, пиярських тощо). Ці поезики неукраїнського походження відігравали важливу роль у поступі освіченості на українських землях. Давня українська література функціонувала у складних взаємозв’язках, почасти в єдиному культурному просторі з письменством сусідніх народів, тож опис усього масиву збережених поетик неодмінно приверне увагу науковців різних країн і сприятиме активізації їх вивчення.

1. Наукове видання (фотокопія, переклад, коментар) вибраних поетик.

Завдяки перекладам українською та російською мовами поетик 1637, 1705 і 1736 рр., що їх здійснили Володимир Кречотень, за редакцією Іллі Єрьоміна, та Віталій Маслюк [2; 7; 1], ці курси стали набуток широкого дослідницького загалу. Зазначені праці заклали фундаментальні основи для перекладу подібних текстів, розвинули і впорядкували

українську літературознавчу та риторичну термінологію. Щодо інших поетик, то вони мало привертають увагу вчених. Якщо й розглядаються, то фрагментарно. Пам'ятки зосереджені переважно в Києві, в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, тобто вже навіть дослідникам з регіонів систематичне їх опрацювання проводити важко. Тим важливіші переклади. Кожен трактат неповторний, і кожен розширює наші уявлення про український літературний процес XVII-XVIII ст.

Як зазначає Григорій Сивокінь, задум видати переклади з латини найзначніших київських поетик виник у 1930-ті роки в науковому секторі Наркомосу УРСР [10, с. 49]. Звернулися до В. Рязанова, щоб підготував їх до друку. Вчений з ентузіазмом узявся за роботу, у листі-відповіді до НКО УРСР рекомендує перекласти не лише найбільш значущі київські курси – поетики Феофана Прокоповича (1706) та Митрофана Довгалевського (1736), а й курс “Poeticarum institutionum libri tres” [Три книги поетичних настанов] отця-єзуїта Якоба Понтана, який був для київських книжників основним джерелом і авторитетом [8, с. 50]. Хвороба і смерть В. Рязанова у 1936 р. не дозволили здійснити задумане.

“Першочерговими” для наукового видання вважаємо єзуїтську поетику “Leo Roxolanus...” [Роксоланський лев] (1693) [13] та поетику “Praecepta...” [Настанови] Григорія Кониського (1746) [16]. Обидва рукописи писані досить добрим (“читабельним”) почерком, що полегшить працю майбутнього перекладача. Видання поетики “Роксоланський лев” допоможе ліпше збагнути особливості освітньої діяльності єзуїтів на українських землях. Поетика рясніє, як прикладами, великими фрагментами творів “сарматського Горация”, єзуїта Матея Сарбевського, який вважався і вважається кращим новолатинським поетом свого часу в масштабах Європи. Українських перекладів Матея Сарбевського немає, так що переклад курсу “Роксоланський лев” ознайомить українських читачів із його творчістю. Уродженець Ніжина Григорій (Георгій, Юрій) Кониський займає важливе місце в історії української та білоруської культур. Письменник, проповідник, церковний і культурний діяч, вихованець (1728–1743), викладач (з 1745 р.), ректор (з 1751 чи з 1752 р.) Київської академії, з 1755 р. – єпископ Могильовський, з 1783 р. – архієпископ Білоруський, Григорій Кониський належав до видатних постатей свого часу.

У перспективі можна говорити про наукову серію – корпус давніх українських поетик.

2. Наукове видання (фотокопія, переклад, коментар) збірки цитат.

Збірки цитат, латинських сентенцій – так звані “флорилегії” – були надзвичайно поширені в давню добу як в Україні, так і загалом у Європі. Вони дійшли до нас у вигляді стародруків, окремих рукописів, частин збірок компілятивного характеру та додатків до багатьох курсів словесності. Оптимальною для першочергового наукового видання вважаємо флорилегію, якою завершується курс поетики “Сад поетичний” (1736/1737) Митрофана Довгалевського. Цей фрагмент рукопису не ввійшов до українського перекладу пам'ятки, який свого часу здійснив Віталій Маслюк, як і перелік слухачів курсу з коментарем про їхній соціальний статус і успішність. Вибір цієї флорилегії для наукового видання оправданий з цілої низки причин: враховуючи історико-літературне значення курсу Митрофана Довгалевського і потребу його повного видання, з додатками, порівняно невеликий обсяг флорилегії, наявність двох рукописів цього курсу (один із яких – студентський конспект лекцій, другий – подарункова, каліграфічно переписана копія) [12], що знову ж таки допоможе перекладачеві мінімізувати неточності.

3. Дослідження історичної генології.

Як вказує Григорій Сивокінь, у згаданому вище листі-відповіді до НКО УРСР В. Резанов рекомендує, видавши найбільш значущі поетики, решту матеріалу розподілити на розділи у такий спосіб: “1) загальні питання поетики; 2) теорія епічної поезії; 3) теорія лірики; 4) теорія драми; 5) поезія епіграматична; вивчивши кожен розділ за всіма текстами, що збереглися по рукописах, змалювати картину руху й розвитку (динаміки) кожного відділу, з додатком потрібних текстів за рукописами, з українським перекладом” [8, с. 50].

Зазначимо, що визначені В. Резановим розділи – різні за обсягом матеріалу. До прикладу, про епічну поезію в поетиках говориться небагато, і чимало курсів у цьому питанні майже повторюють один одного. З другого боку, розділ про епіграму при такому підході був би надто об'ємним, враховуючи значну кількість жанрових різновидів та численні приклади, без яких не обійтися. Взірці жанру виконували в поетиках генологічні функції, вони доповнювали й уточнювали висловлені рекомендації. Доцільно простежувати окремо розвиток популярних жанрових різновидів, і тоді матимемо цілісне уявлення про шкільну теорію загадки, символу тощо. Вважаємо, що це буде вагомим внеском у дослідження становлення теорії літератури в Україні. Ще з часів античності багато термінів вживалися у двох значеннях – широкому і вузькому, що не завжди враховують сучасні літературознавці. Наприклад, пародія в давню добу – це не обов'язково комічне або сатиричне наслідування іншого художнього твору, про що подекуди читаємо у сучасних дослідників. Якщо ми хочемо скласти уявлення про основні літературні жанри давньої доби й аналізувати літературу сьогодення, потрібно простежити генологію від першої, що дійшла до нас, поетики 1637 року до найбільш пізніх. На сучасному етапі вивчення давньої української літератури відомості про історичну українську генологію

обмежені. Дослідники поетик XIX ст. переважно цікавилися поетиками в історико-літературному плані. Дмитро Чижевський свого часу звернув увагу на те, що при дослідженні давньої української літератури мало уваги звертали на конкретні форми барокової поезії: "...Різні ґатунки досі звичайно дослідники розглядали великими групами, зовсім не узгаднюючи спеціальних форм, що є типові або для барокової поезії (наприклад, емблематичний вірш), або і для поезії усіх епох (епіграма)... Між тим кожен з цих ґатунків має свою власну поетичну техніку, свої композиційні та стилістичні закони і норми" [9, с. 243-244].

Вивчення ґенології давньої української літератури розпочав Віталій Маслюк. Настав час продовжити його справу. Цікаво також простежити в історичному плані ієрархію жанрів, бо творці київських поетик виходили з різних настанов. Приблизники традиційної, класичної, ієрархії жанрів епічну поезію ставили на перше місце. Ті автори поетик, які орієнтувалися насамперед на літературну практику, часто починали "прикладну" частину свого курсу з розгляду епіграми як найпоширенішого в той час у Європі жанру поетичної творчості.

4. Вивчення віршів із поетик як взірців жанру чи жанрового різновиду.

Приклади посідають у поетиках особливе місце. Київські викладачі ілюстрували свої висловлювання фрагментами не лише античних творів, а й "класичними", тобто зразковими текстами пізніших епох, а також власними творами. У ранніх трактатах домінували приклади латиною, з часом усе більше використовувалися тексти польською та церковнослов'янською (в українській редакції?) мовами. Вивчення таких зразків допоможе краще зрозуміти літературний процес у давній Україні.

Зазначені можливі напрямки дослідження збережених в Україні давніх поетик, у доповнення до тих, що їх виокремили Григорій Сивокінь та Дмитро Наливайко, реальні для здійснення у найближчій перспективі.

Література

1. Довгалевський Митрофан. Поетика ("Сад поетичний") / Митрофан Довгалевський / [пер. і прим. В. П. Маслюка]. — К.: Мистецтво, 1973. — 436 с.
2. Крעותень В. І. Київська поетика 1637 р. / Володимир Іванович Крעותень // Літературна спадщина Київської Русі й українська література XVI-XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 118-154.
3. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / Віталій Петрович Маслюк. — К.: Наукова думка, 1983. — 236 с.
4. Наливайко Дмитро. Поетики й риторики епохи бароко / Д. С. Наливайко // Українське бароко. — Т. 1. — Харків: Акта, 2004. — С. 217 — 263.
5. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Николай Иванович Петров. — Вып. 1. — Москва, 1891. — 322 с.; Вып. 2. — Москва, 1896. — 294 с.; Вып. 3. — Москва, 1904. — 308 с.
6. Петров Н. И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году / Николай Иванович Петров // Труды Киевской духовной академии. — 1866. — Т. 2. — № 7. — С. 305-330; 1866. — Т. 3. — № 11. — С. 343-388; № 12. — С. 522 — 569; 1867. — Т. 1. — № 1. — С. 82-118; 1868. — Т. 1. — № 3. — С. 465-525.
7. Прокопович Ф. Сочинения / Феофан Прокопович; [под ред. И. П. Еремина]. — Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — 512 с.
8. Сивокінь Г. М. Давні українські поетики / Григорій Матвійович Сивокінь. — [2-ге вид., з додатками]. — Харків: Акта, 2001. — 168 с.
9. Чижевський Дмитро. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури / Дмитро Чижевський. — К.: Обереги, 2003. — 576 с.
10. ARCTOS in Parnasso MohiloMazeriano EXORTA ... — Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр Д.С. П. 245. — Арк. 89-175.
11. Самоена in Parnasso Kijovo-Mohilaeano ... 1686. — Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифри 657 / 448 С; 658 / 449 С. — 221 арк.
12. Hortus roëticus ... 1736 anno. — Рукописи зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / 261. — 209 арк.; шифр 521 П / 1710. — 162 арк.
13. Leo Roxolanus ad Apollinis citharam et pedes erectus sive Nobilis Collegii Leopoliensis S. Jesu juvenus poeseos instructa praeceptis anno ligati verbi 1693. — Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 674 / 463 С. — Арк. 137-197.
14. Łużny Ryszard. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII-XVIII w. / Ryszard Łużny. — Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1966. — 170 s.
15. Poëticarum institutionum breve compendium [1671]. — Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / П 233, арк. 14-30.
16. Praecepta de arte poëtica ... sub reverendissimo patre professore poeseos Georgio Konysky 1746. — Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДА / П 426. — 166 арк.

This article examines possible directions of research of the ancient Ukrainian poetics. The author indentified the following priorities: the detailed scientific description and systematization of the poetics stored in Ukrainian libraries; scientific publications (photocopy, translation, and commentary) of some poetics (the Jesuit Poetic "Leo Roxolanus ..." [The Roksolanskyi Lion] (1693) and the Poetic "Praecepta ..." [The Guidance] of Gregory Konys'kyi (1746) are primarily recommended); the scientific publication of a quotations (florilegium) collection; the research of the historical genology; the study of examples from the poetics as samples of genres or genre variations.

Keywords: *poetics, the scientific description, translation, genology.*